

УДК 343.98

Олександр Павлюк,*здобувач кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОТРИМАННЯ ПОКАЗАНЬ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ВБИВСТВА ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ ТА ОДИНОКИХ ОСІБ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАВОЛОДІННЯМ ЇХНІМ МАЙНОМ

У статті розглянуто особливості отримання показань від потерпілих, свідків, підозрюваних під час розслідування вбивств осіб похилого віку та одиноких осіб, пов'язаних із заволодінням їхнім майном. Виокремлено групи запитань, які доцільно ставити під час допиту учасникам кримінального провадження та визначено систему тактичних прийомів допиту підозрюваних у скоєнні досліджуваних убивств.

Ключові слова: розслідування, кримінальне провадження, допит, тактичний прийом, потерпілий, свідок, підозрюваний, вбивство, особа похилого віку, одинока особа.

Постановка проблеми. Насамперед, допит є невід'ємною, обов'язковою, найпоширенішою слідчою (розшуковою) дією під час розслідування будь-яких злочинів і, незважаючи на це, складною, тому що простий запис повідомлених допитуваним відомостей не є його змістом. На погляд О. М. Зініна, за допомогою допиту необхідно досить повно, чітко, з необхідною деталізацією зафіксувати саме ту інформацію, яка є доказовою, свідчить про обізнаність допитуваної особи та достовірність її показань [1, с. 106].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми допиту були і залишаються предметом досліджень значного кола науковців. Над цією тематикою працювали відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Р. С. Белкін, П. Д. Біленчук, А. М. Васильєв, В. К. Весельський, В. І. Галаган, І. В. Гловюк, А. В. Дулов, Д. В. Затенацький, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, А. О. Ляш, О. І. Мотлях, О. М. Процюк, С. М. Стахівський, М. В. Салтєвський, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько, М. О. Янковий та багато інших науковців.

Автор поділяє думку Д. А. Поліщука про те, що допит – це в основі своїй спілкування в діалозі, в зміні ролей слухача і того, хто говорить. Причому цей діалог регламентований нормами кримінального процесуального законодавства, повинен бути детально розпланований слідчим, але водночас глибоко варіативний, оскільки його зміст і зовнішні форми різноманітні. У допиті неминуче

виявляються всі закономірності психології спілкування [2, с. 36]. Як вважає А. В. Дулов та П. Д. Нестеренко, якщо розглядати допит лише як засіб пізнання слідчим фактів минулого, фактів, які він не може бачити і спостерігати в даний час самостійно, шляхом сприйняття почутого від людей, які розповідають про події, що відбулися, то це буде лише зовнішньою формою допиту. Для розуміння сутності даного поняття, підкреслюють науковці, необхідно виходити, перш за все, з того, що це психічне ставлення двох людей. Тобто, допит – це процес взаємної розумової і інформаційної діяльності, взаємодії допитуваного і слідчого з метою встановлення фактів, обставин, які мають значення для справи [3, с. 57-58].

Метою цього дослідження є визначення та розкриття тактичних особливостей допиту потерпілих, свідків та підозрюваних під час досудового розслідування вбивств осіб похилого віку та одиноких осіб, пов'язаних із заволодінням їхнім майном, на підставі вивчення матеріалів слідчої та судової практики та наукових джерел.

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, у провадженнях аналізованих вбивств особливістю отримання доказів відрізняється допит потерпілих. У ситуаціях, коли потерпілі залишаються живими після спроб позбавити їх життя з корисливих мотивів, звісно, має місце допит таких осіб. У цьому разі допит потерпілого входить до переліку тих слідчих дій, які по

можливості повинні виконуватися негайно, тому що повідомлена ними інформація активно залучається в процес встановлення і розшуку злочинця [4, с. 259-261].

Таким чином, допит таких осіб є можливим лише тоді, коли був вчинений замах на вбивство або коли смерть потерпілого настала через деякий час після заподіяння тілесних ушкоджень. Тому, коли потерпілий залишився живим і в свідомості, потрібно бути готовим провести його допит негайно. Якщо потерпілий може говорити, то потрібно заздалегідь мати низку послідовно розроблених та недовгих і нескладних питань. Б. М. Дердюк пропонує ставити питання щодо особи злочинця; стану безпеки потерпілого до вчинення замаху; механізму скоєння злочину та шляхів відходу виконавців нападу з місця злочину; кола можливих свідків злочину; наявності опору злочинцям з боку потерпілого або інших осіб; особливих прикмет злочинців; осіб із близького оточення потерпілого, які знали про його ворогів; місцезнаходження компрометуючих даних на підозрюваних; мотивів нападу [5, с. 205-206]. Після встановлення корисливого мотиву нападу на осіб похилого віку та одиноких осіб слід з'ясувати, що було викрадене, характерні ознаки, особливі прикмети викрадених речей, суму викрадених грошей тощо.

Отже, невід'ємним елементом проведення допиту як важливої форми процесуального спілкування є постановка питань. Вивчення слідчої практики дозволило виокремити *групи питань, які доцільно ставити під час допиту потерпілим, які залишилися живими після нападу*:

1) Які цінні речі викрадені? Чи може потерпілий описати їх, назвати індивідуальні ознаки? Чи може надати документи (квитанції про отримання пенсії чи інших виплат, технічний паспорт, товарний чек, ярлик) на викрадені гроші чи майно або упаковку від викрадених нагород та інших викрадених речей? Чи може потерпілий надати фотографії викрадених речей, в тому числі тих, на яких би він був зображений з викраденими у нього в результаті злочину предметами? Яка вартість викрадених речей та коли, де і ким вони були придбані?

2) Де зберігались викрадені речі? Хто міг знати про наявність у потерпілого заощаджень, цінних нагород, золотих виробів, цінних ікон, предметів антикваріату та інших викрадених речей? Хто міг знати про придбання та місцезнаходження викраденого майна? Хто міг знати про дату отримання та суму пенсії або інших виплат? Хто проявляв будь-який інтерес до викраденого майна потерпілого? Хто з числа сторонніх осіб навідувався останнім часом до потерпілих,

наприклад, під видом працівників пошти, різноманітних соціальних служб та ін.

3) Якщо ж напад було вчинено на потерпілого з метою заволодіння нерухомим майном останнього (квартира, будинок), необхідно з'ясувати: хто знав про те, що нерухомість належить йому на підставі свідоцтва про право власності та інших документів; хто знав, що жертва нападу проживає одна та не має близьких родичів; чи може надати документи на житло (свідоцтво про право власності, договір дарування, договір купівлі-продажу тощо); хто був ініціатором угоди купівлі-продажу, дарування та іншої угоди щодо відчуження нерухомості (потерпілий сам мав намір продати житло чи ініціатива належала іншій стороні); хто наполягав на відчуженні житла, які прикмети цих осіб, які умови висували, чи не тиснули на потерпілого; хто, крім потерпілого, є співвласником житла і які стосунки з цими особами; чи не могли інші співвласники вступити у злочинну змову з вбивцями; чи підписувала потерпіла особа будь-які документи на відчуження квартири (будинку); в якому стані особа похилого віку чи одинока особа підписувала такі документи (алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо).

4) За яких обставин було вчинено напад на потерпілого? Чи перебували в цей час поблизу люди? Чи кликав він на допомогу? Чи діяв злочинець один або їх було декілька? Чи може він описати зовнішність, риси обличчя, одяг, головний убір і інші прикмети цієї особи (осіб)? Чи може він повідомити дані про одяг нападника? Чи зможе потерпілий впізнати нападника?

5) Якщо злочинців було кілька, яким чином між ними були розподілені ролі і хто з них був найбільш активний? Називали злочинці один одного на ім'я або прізвисько? Які слова говорив нападник? Чи говорив він голосно або пошепки? Чи не було в його мовленні характерних особливостей (картавість, шепелявість, проголошення пам'ятних слів або виразів і т. д.)? Чи не зустрічав він нападника раніше? Чи не спілкувалися вони незадовго до скоєння злочину?

6) Чи застосовувалося насильство до потерпілого і в якій формі? Які знаряддя та засоби при цьому використовувались? Чи може потерпілий описати зброю або предмет, які перебували в нього в руках? Як злочинець ними діяв (наносив удари, демонстрував, висловлював загрозу застосування)? Чи не залишилися на місці події будь-які належні йому предмети або його сліди?

7) У якому напрямку зник злочинець (злочинці)? Чи використовували транспортний засіб? Яка модель, колір, реєстраційні

номери та особливі прикмети транспортних засобів?

Цілком обґрунтованими є думки слідчих про необхідність допиту свідків на початковому етапі розслідування. Метою допиту свідка є отримання не лише інформації безпосередньо про події злочину, а й інших відомостей, наприклад, про події, які передували злочину (передумови злочину), особу злочинця й такі, що можуть бути використані у процесі розслідування для виявлення нових доказів та перевірки й оцінки наявних. Змістом показань свідка можуть бути не тільки відомості про фактичні дані, а й його аргументи, судження, умовиводи [6].

На відміну від потерпілого, свідок дає показання про зовнішність злочинця більш об'єктивно, точніше фіксує свою увагу на події внаслідок того, що він менше піддавався емоційному впливу злочину. Тому допитувати свідка доцільніше одразу ж після скоєння злочину, а потерпілого (якщо він залишився живим) – через певний час, який потрібний для подолання шоку [5, с. 205]. Допит вказаних осіб, як правило, проходить в умовах безконфліктної ситуації.

Вивчення кримінальних проваджень дозволяє зробити деякі загальні висновки про коло осіб, яких потрібно допитувати у провадженнях цієї категорії, а також типовий перелік питань, що підлягають з'ясуванню.

1) Типовий перелік запитань для проведення допиту свідків, які першими виявили труп у розслідуванні зазначених убивств (рідні та близькі потерпілого, сусіди, співмешканці, працівники соціальних служб та ін.): коли вами було виявлено труп; де (в якому місці) було виявлено труп; при яких обставинах ви виявили труп; чому звернули увагу на наявність трупа (був прихований, знаходився відкрито); хто ще був присутній під час виявлення трупа; хто першим побачив труп; що собою являє місце виявлення трупа; на які обставини ви звернули увагу; чи звернули увагу на наявність пошкоджень на трупі, якщо звернули, то на які саме; яка поза трупа була у момент його виявлення; ваші дії після виявлення трупа; чи не змінювалася поза трупа з моменту його виявлення вами, якщо змінювалася, то у зв'язку з чим і ким це було зроблено; які предмети знаходилися поряд із трупом; через скільки часу після виявлення трупа прибули співробітники поліції; що ви робили у цей час, чи покидали ви місце події [7, с. 148-149].

2) Не менш важливим є типовий перелік запитань для проведення допиту свідків, які мають певне відношення до жертви злочину (рідні та близькі, колеги по роботі, сусіди. Суттєве значення має допит таких свідків,

які проживають поряд із місцем вчинення вбивства або місця проживання потерпілих тощо): коли вам стало відомо про скоєний злочин щодо потерпілого; якщо особа зникла, то коли і за яких обставин; з ким спілкувалася жертва злочину; яке коло спілкування; яке коло інтересів у потерпілої особи; як проводила потерпіла особа вільний час; які у потерпілої особи найбільш яскраві соціально-психологічні особливості; чи відомо вам про соціальні контакти потерпілої особи; чи не було порушень у потерпілої особи у психологічній сфері; чи не було психологічних зривів (наприклад, спроб суїциду), якщо були, то які їх причини [7, с. 150]; які були у потерпілих цінні речі – старовинні ікони, антикваріат, ордени, медалі, золоті речі, гроші, відкладені на похорон тощо.

3) Необхідно підкреслити, що допиту можуть підлягати нотаріуси – про обставини посвідчення угоди щодо відчуження житла особи похилого віку або одинокої особи та державної реєстрації правочину; працівники БТІ – про обставини реєстрації права власності на житло; працівники ЖЕУ – про обставини видачі різноманітних документів, необхідних для відчуження житла. Обставинами, що ускладнюють допит таких осіб, є: велика зайнятість; небажання надавати інформацію; зацікавленість у вирішенні справи тощо.

Особливої уваги заслуговує планування та проведення допиту підозрюваних, який є важливою та складною слідчою дією. Щодо тактики проведення допиту особи, підозрюваної у здійсненні вбивства, ми цілком поділяємо думку про те, що для слідчого показання допитуваного є джерелом доказів, а для підозрюваного – це засіб захисту від підозри [8, с. 598]. Якщо говорити про допит підозрюваних у провадженнях про вбивства осіб похилого віку та одиноких осіб, пов'язаних із заволодінням їхнім майном, то допит таких осіб можна класифікувати на дві групи: 1) допит особи, що вчинила вбивство з раптово виниклим умислом щодо заволодіння грошима, золотими виробами, орденами, медалями та іншими цінними речами; 2) допит особи, що скоїла вбивство похилих та одиноких осіб з метою заволодіння нерухомим майном.

На нашу думку, в першому випадку слідчий не відчуває особливих труднощів під час допиту таких осіб, оскільки останні зазвичай зловживають алкогольними напоями та наркотичними засобами, ведуть асоціальний образ життя і не відрізняються кмітливостю і певними розумовими здібностями. Найбільшою складністю, на наше переконання, характеризується допит другої категорії осіб,

серед яких трапляються юристи, ріелтори, працівники житлових організацій, працівники правоохоронних органів та ін. Вказані підозрювані скоїли завчасно спланований злочин обдумано, і тому до слідчої дії у цьому разі необхідно ретельно готуватись і планувати. Зазвичай такий допит здійснюється у конфліктних ситуаціях.

Загальновідомо, що до конфліктних ситуацій під час допиту призводить небажання людини з тих чи інших причин повідомити інформацію про «слід пам'яті». Як справедливо з цього приводу зазначає С. К. Пітерцев, за своїм характером допит – складна, багатопланова слідча дія, що часто відбувається в умовах так званої конфліктної ситуації. Досягнення цілей допиту зумовлено умінням слідчого змінити дану ситуацію. Для цього потрібно мати високу професійну майстерність, знання людської психології та практичне вміння розбиратися в психологічних особливостях допитуваного, а також знання і вміння використання під час допиту різних тактичних прийомів [9, с. 6].

На нашу думку, *ефективними тактичними прийомами допиту осіб, які скоїли вбивство похилих та одиноких осіб з метою заволодіння нерухомим майном*, є такі:

1) Ретельна підготовка до допиту вказаної категорії підозрюваних. Специфікою підготовки до допиту є те, що у слідчого виникає необхідність ознайомлення з низкою документів, використаних під час вчинення злочину даної категорії та відбору серед них тих, що можуть застосовуватися під час провадження допиту. З метою з'ясування загальної картини злочину і мотиву вбивства, зокрема, слідчий повинен вивчити матеріали кримінального провадження та уважно проаналізувати зміст документів, які відображають факт укладення угоди щодо відчуження житла. У зв'язку з цим слідчому необхідно звернутися до процедури укладення угоди щодо відчуження житла та її правової регламентації. На підставі вивчення матеріалів кримінального провадження та документів, що містяться в ньому, слідчий повинен встановити: які дії, що вчинювалися під час укладення угоди, є незаконними, в чому вони полягають; які особи їх вчинили, коли і в якому місці; які нормативні акти, що регулюють порядок здійснення правочинів щодо житла, порушувалися тощо [10].

2) Демонстрація допитуваному уявлення про обізнаність слідчого щодо обставин і мотиву вбивства та послідовність пред'явлення доказів під час допиту, зокрема протоколів допиту свідків, потерпілих, речових доказів, документів щодо відчуження житла потерпілого, висновків експертиз (особливо

висновків таких експертиз, як почеркознавча, авторознавча та техніко-криміналістична експертизи документів) та ін.

3) Максимальна деталізація показань підозрюваного як на первинному, так і на повторному (додатковому) допиті.

4) Тактичні прийоми психологічного впливу. У цьому випадку метою застосування засобів психологічного впливу є створення сприятливих умов для розслідування злочину, зокрема таких, що забезпечують отримання повної та правдивої інформації про його обставини. Досягнути зазначеної мети можливо шляхом виконання таких завдань, як: активізація мислення, пам'яті особи, пробудження асоціацій, що викликають у неї емоції та почуття; встановлення психологічного контакту як запоруки налагодження співробітництва підозрюваного зі слідчим, викриття брехні [11, с. 33].

5) Зміна тактики проведення слідчої дії. Це полягає в зміні предмета розмови, відступі від логічної послідовності обговорення епізодів і фактів злочинної діяльності, переході від постановки питань до викладу картини скоєного злочину, використанні доказів, які раніше не пред'являлися, і т. д. Усе це ускладнює переключення уваги підозрюваного, створює для нього дефіцит часу на обдумування вчинків слідчого, аналіз взаємозв'язку і логіки здійснюваних дій, позбавляє можливості дотримуватися вибраного способу протидії розслідуванню. Результатом цього, як правило, є докази поведінки – оговори, повідомлення суперечливих даних і ін. Мета слідчого, що використовує цей прийом, – не просто спроба «зловити» особу, яка протидіє розслідуванню, на неточності і застереженнях, а створити обстановку, яка переконує його в марності спроб ввести слідство в оману, і на цій основі отримати доказову інформацію про розслідувану подію [12, с. 161-162].

Враховуючи, що вбивство з метою заволодіння нерухомим майном потерпілих зазвичай здійснюється групою осіб, специфічний перелік питань, що ставляться до зазначеної категорії підозрюваних під час допиту, може включати такі запитання: хто був організатором вчинення вбивства особи похилого віку або одинокої особи, пов'язаного із заволодінням нерухомим майном потерпілого; хто вчиняв вбивство і за яких обставин; хто оформлював документи, необхідні для відчуження квартири особи похилого віку чи одинокої особи, та підробляв такі документи; хто відповідав за наступну легалізацію квартири (будинку); хто підшукував квартири, де проживали особи похилого віку та одинокі особи, і схилив їх власників до відчуження; хто

підшукував покупця на квартиру та досягав домовленості про умови продажу квартири; хто безпосередньо укладав угоду у нотаріуса, у ролі кого (продавця, покупця); хто відповідав за приховування вбивства; хто виступав у ролі посередника, яким чином оформлювалося доручення (письмово, усно чи було підроблено); чи сприяли скоєнню злочину посадові особи, хто саме і яким чином [10].

Висновки.

Отже, допит є ефективним засобом одержання доказів, який широко застосовується у практиці розслідування кримінальних правопорушень. Потенціал допиту може розглядатися в якості деякого обсягу доказової інформації, яка знаходиться в прихованому стані в джерелі доказів (допитуваному). Ця доказова інформація може бути виявлена, правильно сприйнята і використана слідчим тільки за умови вільного володіння ним тактикою допиту, всією системою спеціальних прийомів і методів [2, с. 3-4]. У цьому контексті слід зазначити, що уміння слідчого тактично правильно й ефективно провести допит здатне дати слідству відчутне просування вперед, чого не можуть дати інші слідчі дії й навіть їх комплекс. За належного тактичного уміння допит видається найбільш простим і, що є важливим на першочерговому етапі розслідування, швидким способом одержання криміналістично значущої інформації [13, с. 171].

Список використаних джерел:

1. Зинин А. М. Криминалист в следственных действиях: учебно-практическое пособие. Москва: Экзамен, Право и закон, 2004. 144 с.
2. Полищук Д. А. Тактико-психологические

особенности допроса при расследовании преступлений, совершаемых преступными сообществами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2000. 259 с.

3. Дулов А. В., Нестеренко П. Д. Тактика следственных действий. Москва, 1971. 272 с.

4. Исаенко В. Н. Проблемы теории и практики расследования серийных убийств : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2005. 423 с.

5. Дердюк Б. М. Особенности провадження окремих слідчих (розшукових) дій на початковому етапі розслідування вбивств. Прикарпатський юридичний вісник, 2014. № 2(5). С. 201-212.

6. Олійник О. Допит свідка і потерпілого. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1723/>.

7. Куп'яньський М. Г. Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 224 с.

8. Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика: учеб. для вузов / под ред. Р. С. Белкина. Москва: НОРМА, 2006. 992 с.

9. Питерцев С. К., Степанов А. А. Тактические приемы допроса: учеб. пос. СПб., 2006. 56 с.

10. Павлова Н. В. Розслідування шахрайства при укладанні цивільно-правових угод щодо відчуження житла: монограф. Дніпропетровськ: Дніпр. Ун-т внутр. справ, 2007. 216 с.

11. Бишевец О. В. Тактико-психологічне забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій: навч. посібник. Київ: Алерта, 2015. 140 с.

12. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). Киев, 2002. 268 с.

13. Александренко О. В. Організація та особливості тактики допиту у кримінальних провадженнях про серійні вбивства. Актуальні проблеми досудового розслідування: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 2015. С. 171-173.

В статье рассмотрены особенности получения показаний от потерпевших, свидетелей, подозреваемых при расследовании убийств престарелых и одиноких лиц, связанных с завладением их имуществом. Выделены группы вопросов, которые целесообразно ставить во время допроса, участникам уголовного судопроизводства и определена система тактических приемов, которые целесообразно применять во время допроса подозреваемых в совершении исследуемых убийств.

Ключевые слова: расследование, уголовное производство, допрос, тактический прием, потерпевший, свидетель, подозреваемый, убийство, лицо преклонного возраста, одинокое лицо.

The article considers the features of obtaining testimonies from victims, witnesses suspected of investigating the murders of the elderly and lonely people connected with the seizure of their property. Groups of questions that should be put during interrogation to participants in criminal proceedings are identified and a system of tactical techniques is determined, which it is advisable to apply during interrogation of suspects in committing murders.

Key words: investigation, criminal proceedings, interrogation, tactical reception, victim, witness, suspect, murder, elderly person, lonely person.